

СОЦІАЛЬНІ УМОВИ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ТЕНДЕНЦІЙ ВИКОРИСТАННЯ ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Валентина ПОДШИВАЛКІНА

Copyright © 2009

Пропонована стаття – це результат наших роздумів на предмет особистісних досліджень і пошукувань учнів, що проведені в царині соціології та психології останніми роками. Не зважаючи на те, що кожна з дисциплін має окремий дискурс, існує багато міждисциплінарних тем, дослідження яких потребує сумісних зусиль професіоналів у галузі як першої, так і другої. Такою є тема *тенденцій реалізації потенціалу людини*, розвиток та використання якого залежить від особистісної активності та соціальних умов.

Актуальність проблеми оцінки, розвитку та використання психологічного потенціалу особистості пов'язана, перш за все, з вимогами духовного та соціально-економічного розвитку суспільства. Як справедливо відмітив Е.В. Галажинський, на рубежі тисячоріч людство потрапило у “точку біфуркації”, коли етап певної міри спонтанного розвитку соціуму, що самоорганізується, змінюється стадією усвідомленого розвитку, в якій суспільна свідомість долучається до самоорганізації, надаючи еволюції свідомий характер [6, с. 7]. Інакше кажучи, формування так званої *ноосфери*, за А.В. Вернадським, що створюється завдяки духовній та інтелектуальній активності людей, стає умовою підвищення якості життя, не зважаючи на загальне зменшення різних природних ресурсів та погіршення екології середовища або, навпаки, всупереч цим негативним явищам.

В сучасному суспільстві людина задіяна до глибокої кооперації з іншими, а тому більшість своїх потреб задовольняє завдяки активності інших людей. Водночас значну частину національного валового продукту створює незначна когорта високообдарованих осіб. Крім того, за умов високої технічної оснащеності життя

людей, саме помилки останніх стають найчастіше причиною техногенних катастроф, або становлять їхні наслідки. Отож, формування потенційних можливостей людини до виконання будь-яких соціальних функцій та використання цього потенціалу – це одне з важливих завдань сучасних соціогуманітарних наук.

Протягом ХХ століття економічні обставини машинного виробництва потребували людей з рисами, котрі дозволяли їм працювати ефективно за конкретних умов, коли керівництво приймало стратегічні й тактичні рішення, що виконувалися іншими. Сьогодні від людини вимагається висока активність у пошуках варіантів розвитку та змін. Відтак потребують оцінки не тільки її здатність виконувати будь-яку роботу, а й можливість створювати нові обставини й готовність прийняти та утверджувати відповідні зміни. Не дивно, що все більше зростає інтерес до технологій, що зорієнтовані на задіяння особистісного потенціалу фахівця, його знань і професійного досвіду. Сучасні технології, до яких долучений професіонал, стають більш пластичними й здатними до пристосування для широкої проблемної сфери чи галузі. Тому і психологія, і соціологія вимушені все частіше звертати увагу не стільки на те, як суспільство впливає на людину (процес соціалізації), скільки на те, як людина впливає на розвиток суспільства, виявляючи інтерес до феноменів самоактуалізації, самореалізації, шляхів її самоздійснення, життєвого самовизначення (процес індивідуалізації).

Із соціального погляду, відсутність у соціумі умов для розкриття особистісного потенціалу людини приводить до явищ застою та криз, загрожує антисоціальними проявами екстремізму, тероризму. Із психологічної позиції,

відмова людини від зусиль щодо реалізації свого потенціалу провокує виникнення патології, щонайперше нервовими чи психічними розладами, соматичними захворюванням, “згоранням” окремих здатностей, інволюцією, деградацією. І все це знайшло адекватне відображення у тому, що сучасні психологи називають стрибкоподібним розвитком *акмеології* як галузі психології, у рамках якої вивчається період розквіту людини.

До поняття потенціалу людини, як відомо, зверталися відомі вітчизняні психологи, зокрема В.Н. М’ясищев, Б.Г. Ананьєв, Б.Ф. Ломов та ін. Зокрема, за В. Н. М’ясищевим, потенціал особистості – це система її відносин до зовнішнього світу і до самої себе. Ця вихідна теза вочевидь спиралася на ідею О.Ф. Лазурського про ендопсихіку та екзопсихіку [13]. Натомість Б.Г. Ананьєв у поняття потенціалу включав розвиток людини як особистості і як суб’єкта діяльності, відзначаючи, що у взаємозв’язках їх особливостей, зумовлених природними властивостями індивіда, й утворюється індивідуальність (“глибина” особистості) [2, с. 68]. Тому потенції охоплюють здібності, обдарованість, спеціальні здатності, життєспроможність, працездатність. Водночас тенденції містять у собі спрямованість особистості, інтереси, мотиви, ціннісні орієнтації, потреби, установки, переконання, відносини. До того ж відомий науковець наполягав на злитості потенцій і тенденцій людини, які врешті-решт і визначають специфіку її індивідуальності

У цьому аналітичному розрізі Г.В. Суходольський виділяє *типи потенціалів* за функціями, здібностями або сферами зайнятості, зокрема описує інтелектуальний, характерологічний, особистісний, когнітивний, емоційний, статевий, креативний або виконавський потенціали, а також потенціал стійкості до монотонної операторської діяльності [18]. К.В. Петров підкреслює, що потенціал виконує інтегративну, координувальну, проєктувальну, регульовальну функції. На його думку, поняття про потенціал обіймає здібності та мотивацію, при цьому саме мотиви розкривають його *не реалізовану частину* [14, с. 48]. Ось чому є підстави говорити про рівні розвитку потенціалу особистості. Згідно з концепцією В.Н. Маркова, активність та позитивність установок – фундаментальний фактор самореалізації потенціалу управлінців [11, с. 36].

І.П. Маноха пропонує потенціал індивідуального буття людини розглядати як “явище, що відтворює генералізовані ознаки розгортання непересічної природи “Я” людини про-

тягом її життя. Цей потенціал індивідуального буття постає як здатність людини актуалізувати протягом свого життя інтенції і потенції власного існування, вибудовуючи таким чином індивідуально неповторний “простір” і “час” буттєвої активності” [12, с. 36]. Вона обґрунтовує наявність творчого та буттєвого потенціалів особистості. Причому динаміка актуалізації зазначених потенціалів відбувається за двома напрямками – “згорання” й “розгортання”, що є сутнісно протилежними, хоча й однаково сприяють актуалізації буттєвого потенціалу особи.

Отже, під потенціалом особистості треба розуміти динамічне інтегральне утворення, що визначає ресурсні можливості розвитку людини та її здатність до оволодіння і продуктивного здійснення різних видів діяльності. Свого часу нами були висвітлені онтологічні та філогенетичні проблеми розвитку потенціалу людини [15; 23]. Тепер звернемо увагу головню на проблему його використання. Потенціал формується протягом усього життя, починаючи з дитинства й через підлітковий та юнацький вікові періоди. Відтак людина на початку життєвого шляху прагне до розвитку свого потенціалу, а потім – до його повного розкриття.

Б.Г. Ананьєв підкреслював, що тенденції досягнень людини можуть прямо не залежати від рівня та якості її потенціалу. Так, особа з великим потенціалом може ним не користуватися або, як кажуть, “закопати свій талант”, що, з християнського погляду, є великим гріхом. Водночас часто буває й таке, що не дуже потужний потенціал реалізовується людиною повністю, і тому вона має високі досягнення. Але кожен із нас може обирати такий шлях життя, який необов’язково пов’язаний із прагненням зайняти високі посади чи виняткове місце у суспільстві.

Лінійні або рівневі уявлення щодо засобів реалізації потенціалу відображають уявлення про ієрархічну структуру суспільства, де верхні щаблі є найбільш привабливими для кожного. Прикладом тут є підхід Л.А. Користальнової, яка виділяє чотири рівні самореалізації особистості – примітивно-виконавський, індивідуально-виконавський, реалізації ролей і норм у соціумі (з елементами духовного й особистісного зростання), і найвищий – смисложиттєвий та ціннісної реалізації (досягнення сутнісної автентичності) [9, с. 120]. Проте очевидно, що за сучасних умов будь-яка ієрархічна система стає одним з типів соціальних систем та організацій. Наприклад, О. Донченко та А. Овчаров виокремлюють чотири типи організацій за такими критеріями,

як *нормативність – креативність, інтегративність – диференційність*, а саме ієрархічну чи інтегративно-нормувальну, конкуруючу чи диференційно-нормувальну, консолідуючу чи інтегративно-творчу та індивідуаліську чи диференційно-креативну [8]. Всі ці типи організацій потребують різних за потенціями і тенденціями людей, а демократичне наповнення суспільного життя змушує кожну зрілу особистість постійно змінювати свій статус.

Нам імпонує думка П.П. Горностая, що самореалізація має своїм результатом перш за все формування індивідуальності як основної системостворювальної ознаки особистості, відображення соціального суб'єкта у єдності загального, особливого та індивідуально неповторного [7]. Процес розвитку індивідуальності науковець пропонує називати *індивідуалізацією*, в основі якої діє механізм *екстеріоризації*, тобто соціальної віддачі особистості, творчості. Індивідуальність не просто формується, а ще й самореалізується, саморозвивається. Іншими словами, її не можна сформулювати зовні, створити та обстояти її у собі здатна лише сама людина. Однак таке обстоювання, тобто утвердження свого непересічного потенціалу, особистість спроможна реалізовувати різними шляхами.

Таким чином, якщо скористатися термінами Б.Г. Ананьєва, то слушно говорити про тенденції використання особистістю свого потенціалу. При цьому наша основна *гіпотеза* полягала у тому, що існують якісно різні типи тенденцій уреалізації особистісного потенціалу. При цьому виходили з того, що серед індикаторів таких типів можуть бути показники як суто внутрішні, та і цілком зовнішні.

Крім того, нами обрана історична логіка висвітлення результатів проведених досліджень, що уможлиблює наприкінці пошукувань зробити спробу інтерпретувати здобуті упродовж кількох років результати. Загалом основні ідеї поставали одна за одною, або ж одночасно. Аналіз та інтерпретація отриманих даних, на нашу думку, має значення як для розвитку теорії індивідуальності, так і для вдосконалення професійної діяльності психологів-практиків.

Перше дослідження було проведено серед фахівців Молдавської енергосистеми, обраних трудовими колективами у резерв кадрів наприкінці 80 років – початку 90 років [див. 15; 27]. Дослідження ґрунтувалося на результатах індивідуальної співбесіди, спрямованої на виявлення особливостей життєвого шляху, професійного статусу і суспільно-політичної кар'єри, способу життя. Водночас були використані опитувальники й тести, зокрема Шкала

локусу контролю Дж. Роттера, Тест гумористичних фраз (ТГФ), Тест “Хто Я?” Дж. Кулі та Макпартленда та ін. Усього статистичному аналізу були піддані 76 різних соціальних та психологічних показників, які визначали особливості способу життя, громадянської позиції та життєвого шляху 126 резервістів.

Одним з показників тенденцій особистості, на наше переконання, є її **життєва позиція**, яка відображає основні технології повсякденної життєдіяльності конкретної людини. Звідси логічно припустити, що типоутворювальними характеристиками життєвої позиції будуть “життєвий контроль, або модальність активності”, “спрямованість особистості” та “соціальне задіяння”. Процедура факторного аналізу в цілому підтвердила гіпотезу про змістовні характеристики життєвої позиції як значущого соціально-психологічного феномена. Було виділено три фактори, або три базові характеристики, що описують 75% сумарної дисперсії вихідних даних. Найбільшу вагомість отримав параметр особистісного **“життєвого контролю, або модальності активності”** (32% сумарної дисперсії даних), другим фактором стала **“долученість до соціального довкілля”** (26% сумарної дисперсії). Найменшу вагомість склав третій фактор (17% сумарної дисперсії), який визначений нами як параметр **“спрямованості особистості”**.

На основі кластерного аналізу даних було виявлено *чотири типи життєвої позиції*, що розрізнялися за рівнем задіяння особистості у соціальне довкілля, а також за характером її загальної спрямованості й за рівнем суб'єктивності в організації власного життя. Крім того, нами виділено дві групи, де чисельність кожної склали дві третини всіх учасників дослідження, а саме *із ініціативно-продуктивним типом життєвої позиції та із традиційним, споживацьким типом*. Для першого характерна збалансованість спрямованості особистості й різноманітність інтересів, широкий репертуар соціальних ролей. Маючи великі й різноманітні зв'язки із найближчим соціумом, вони у цілому були задоволені обраною професією, місцем роботи, відносинами в родині. Цьому типу властиве високе продуктивне задіяння у професію. Активність осіб зазначеного типу пов'язана головню з перспективною регуляцією своєї діяльності й умінням оптимально вести поточні справи. Такі особи володіють часом життя й здатні здійснювати його свідому регуляцію, вільно орієнтуючись у вимогах актуального соціального довкілля.

Друга група природно має менш виражену спрямованість на кар'єру, але при високих показниках свого спрямування на престиж. Родина є однією зі значимих цінностей для респондентів цієї групи. Інженери, котрі потрапили до даного типу, досягали певного балансу своїх соціальних настановлень з реальними результатами діяльності, проте за всі події, що відбувалися з ними, звинувачували обставини та інших людей. Для них більшою мірою характерний відхід у приватне життя, у позавиробничі особистісні зв'язки, невміння орієнтуватися у різноманітних вимогах оточення.

Так звану *технократичну або кар'єристичну життєву позицію* займали 16% інженерів з більш високими показниками спрямованості на кар'єру й престиж, хоча й за менш вираженої спрямованості на родину при найнижчій рівні професійної адаптації, вузькому репертуарі професійних ролей. Іншими словами, для них характерні більш високі запиту у професійній кар'єрі при помірних ділових рисах. Можна сказати, що ця група налаштована на посадове просування, але не через удосконалювання професійної майстерності, а завдяки участі в роботі громадських організацій, що традиційно враховується при висуванні окремої особи на керівні посади. При цьому їхня активність у суспільній роботі сполучалася з низькою особистісною спрямованістю на цей вид діяльності. В результаті вони активно організовують перебіг подій свого життя, без особливих зусиль орієнтуються у вимогах соціального довкілля, домагаючись певного ефекту, але у своїх планах не зазирають далеко в майбутнє.

Кожний п'ятий з учасників дослідження мав *непродуктивну, соціально неадекватну життєву позицію*. Багато показників тих, хто потрапив до цієї групи, за своєю величиною істотно нижчі, ніж в інших групах. До цієї групи увійшли особи з низькою задоволеністю вибором професії й місця роботи. У них менш виражена спрямованість на родину й професійну кар'єру. Вони певною мірою зневажали своє долучення до соціальної структури, й виконували обмежений репертуар соціальних ролей, насамперед професійних. Можна констатувати, що респонденти у цій групі працювали інженерами всупереч своїм внутрішнім схильностям, а тому пристосувалися до неї немов "для себе". Отож, *не зважаючи на домінування у соціумі ієрархічних уявлень про суспільство, в ньому існують різні типи уявлень щодо організації свого життя*. Звідси очевидно, що "гонка за вертикаллю" – тільки

один з типів уявлень про те, як організувати своє життя та використати свій потенціал.

Наприкінці ХХ століття у подальших дослідженнях Н.П. Золотової здійснена спроба виявити *особливості горизонтальної та вертикальної вимірів кар'єри спеціалістів* [10]. В експерименті брали участь майстри енергетичної галузі Молдови із середньою технічною та вищою ступенями освіти (175 обстежуваних), а також інженери з резерву кадрів на просування (184 особи). Були використані тести ММРІ, Тест гумористичних фраз, Прогресивні матриці Ровена, тест вибору кольору Люшера, Шкала локусу контролю Дж. Роттера та ін.

На основі кореляційних зв'язків між особистісними показниками і показниками загальної продуктивності роботи, ефективності у повсякденному режимі та в критичних ситуаціях, а також з показником реалізації життєвих планів, факторного аналізу особливостей структури професійних рис було показано, що *горизонтальна кар'єра*, котра для суспільної думки є менш успішною, має свої соціальні і психологічні переваги, оскільки охоплює особистісне зростання, яке досягається шляхом освоєння багатовекторних знань щодо професії, високого задіяння особи у життєве середовище, досягнення її незалежності від символів статусу і завдяки розумному ризику без оглядки на ієрархічні норми. Люди, котрі обирали такий вид кар'єри, були менш залежні від соціальних вимог, більш самодостатні, мали широкі зв'язки з оточенням. Ті, хто прагнув до соціально підтриманих ознак успіху в кар'єрі, характеризувалися більшою відповідальністю, активністю, високою працездатністю, контролем емоцій, схильністю до довготривалого планування, долученням до навколишнього довкілля, але й більшою залежністю від культурних норм і вразливістю за умови, коли соціальна ситуація змінювалася та змінювалось уявлення про соціальний успіх. Відтак дослідження виявило, що людина може використовувати свій потенціал різними шляхами, а соціальний успіх і прагнення до нього не є гарантованою запорукою щасливого та результативного життя.

Водночас у другому дослідженні К.С. Алексєнцєвої-Тимченко була зроблена спроба виявити позицію експертів (спеціалістів із кадрового консалтингу, директорів та начальників відділів у роботі з персоналом великих приватних чи державних компаній, щодо вимог до персоналу, які були надруковані у журналі "Комерсант" у середині 90-років) [1]. На

основі масиву вимог до персоналу було виявлено чотири типи робітників, які були потрібні у виробництві та бізнесі – **“унікальний фахівець”, “самодостатня особистість”, “добра людина”, “білий аркуш”**.

Істотною властивістю **“унікального фахівця”** була наявність у претендента великого й успішного професійного досвіду роботи в конкретній сфері, здатність до самоорганізації на основі ґрунтовної рефлексії цього досвіду, індивідуальної кар’єри, виходячи із власних інтересів і цілей. **“Самодостатній особистості”** притаманні сформовані самоорганізаційні навички у виконанні власних функцій. **“Добра людина”** розкривається сукупністю таких властивостей, як **“нормальний”, “гарна людина”, “потенційно сильний”, “з потрібними мотивами”, “із загостреним бажанням працювати”,** з певною **“внутрішньою культурою, з бажанням учитися, контактність, інтуїція, вміння сприймати горизонтальну структуру, вписуватися у психологічну атмосферу компанії й конкретного підрозділу. “Білі аркуші”** описують робітників з більшим потенціалом, адже вони щось уже спробували, але прийшли з різних трудових місць, тому не несли із собою нормативів минулої корпоративної культури. Основною властивістю даного образу є відсутність великого досвіду роботи у рамках однієї структури.

Очевидно, що на ринку праці існує потреба у різних типах потенціалу людини та тенденцій його використання. Особистість може орієнтуватися на використання своїх знань, або на когнітивні здібності, спиратися на свій внутрішній світ, бути самодостатньою, цікавити організацію як надійна особа, котра може збагатити її розвиток, виходячи зі своїх особистих ідей. Крім того, цінність мають ті працівники, які зорієнтовані на міжособистісні стосунки, наділені рисами, що сприяють зміцненню ділових дружніх стосунків. Воднораз за умов постійних змін особливу уваги привертають на себе люди, котрі спроможні розпочати нове життя з чистого аркушу, тобто максимально відкриті до нового досвіду й переживань.

Проведений нами вторинний аналіз отриманих результатів свідчить про наявність загальних шкал, за якими можна подати співвідношення виділених типів: перша шкала **“продуктивність або результативність – духовність”, друга – “внутрішні – зовнішні регулятори поведінки” (рис. 1).** У результаті вдалося виокремити загальні особливості потенціалу й тенденцій його використання представниками встановлених типів та зіставити їх з існуючими

видами професійного психологічного відбору кадрів. Оскільки мовиться про людину, то, звісно, критерії ефективності та результативності не можуть бути єдиними, адже існує її духовно-спонтанна активність, що не вкладається у рамки наукової раціональності. Так, наприклад, **“унікальні фахівці”** володіють деякими спеціальними здібностями, обстоюють спрямування на унікальність своїх знань і на результативність їх адекватного використання.

Саме потребу в таких фахівцях можуть задовольнити системи професійного відбору **“людина – робота” (Person–Job Fit) [25; 27; 28].** Їх головна цікавість результат, хоча він також залежить від зовнішніх регуляторів, що постають у вигляді чітко сформульованої проблеми, або визначеної цілі.

Сьогодні дослідники тенденцій розвитку сучасних професій відмічають зростання вимог щодо менеджерських, управлінських здібностей у багатьох виробничих групах. Тому тип **“самодостатньої людини”,** яка характеризується саме управлінським потенціалом та прагматичною спрямованістю, з найбільшим успіхом приймають системи професійного відбору **“людина – організація” (Person–Organization Fit).** Цю групу вирізняє орієнтація як на результативність у роботі, так і на використання внутрішніх регуляторів поведінки.

У Біблії написано: **“Блаженні збіднені духом”.** Однією з інтерпретацій цього вислову є така: особливу вагомість мають ті, хто може з легкістю скинути вантаж старого досвіду. Саме групу **“білі аркуші”** характеризує наявність загальних здібностей та спрямованість на свободу розкриття нових сторін своєї індивідуальності, а відтак для неї адекватною буде система професійного підбору **“людина – зайнятість” (Person–Vocation Fit).**

Щодо типу **“гарна або добра людина”,** то представники цього типу мають домінуючу комунікативних здібностей, спрямованість на духовне зростання й розкриття свого духовного потенціалу. Сучасні системи професійного підбору **“людина – команда” (Person–Team Fit)** дозволяють відібрати людей саме цього типу.

Різноманіття вияву тенденцій використання потенціалу вказує на те, що формування індивідуальності відбувається різними шляхами. Тому остання може розглядатися не лише як своєрідна система індивідуальних, особистісних рис і властивостей суб’єкта діяльності, а й як система засобів соціальної віддачі та обстоювання своєї непересічності.

У той же період, а саме у 90-х роках минулого століття, у другому циклі досліджень, сумісно

*Ефективність,
продуктивність,
результативність*

<i>Зовнішній контекст, зовнішні регулятори</i>	<p>" Унікальний фахівець", "експерт"</p> <p>Тенденції Спрямованість на результат Унікальність як цінність</p> <p>Потенції Спеціальні здібності</p> <p style="text-align: center;">Профвідбір людина - робота <i>Person–Job Fit</i></p>	<p>"Самодостатня людина"</p> <p>Тенденції Праксеологічна спрямованість Організованість як цінність</p> <p>Потенції Менеджерські здібності</p> <p style="text-align: center;">Профвідбір людина - організація <i>Person–Organization Fit</i></p>	<i>Внутрішній контекст, внутрішні регулятори</i>
	<p style="text-align: center;">Профвідбір людина - зайнятість <i>Person–Vocation Fit</i></p> <p>"Білий аркуш "</p> <p>Тенденції Спрямованість на розкриття нових сторін індивідуальності Свобода як цінність</p> <p>Потенції Загальні здібності</p>	<p style="text-align: center;">Профвідбір людина - команда <i>Person–Team Fit</i></p> <p>"Гарна людина"</p> <p>Тенденції Спрямованість на розкриття духовного потенціалу Духовність як цінність</p> <p>Потенції Комунікативні здібності</p>	

*Духовність,
духовна активність*

Рис. 1.
*Співвідношення соціальних умов і психологічних вимірів потенціалу особистості
й тенденцій його використання*

з Т.Є. Мосійчук, нами були розглянуті проблеми *соціальної реабілітації* молодих засуджених жінок [18]. Проект ґрунтувався на глибинному інтерв'ю про життєвий шлях таких жінок і на використанні батареї тестів, що забезпечує визначення рівнів їхнього задіяння у соціальне довкілля, особистої активності у розв'язанні життєвих проблем та у спрямованості-інтенційності. У ньому взяли участь 109 засуджених. Були використані такі психологічні тести: прогресивні матриці Ровена, тест вибору кольору Люшера, Шкала локусу контролю Дж. Роттера, тест "Хто Я?" Куна та Макпартленда та ін.

Соціальна реабілітація – це комплексна системна діяльність людини й реабілітаційних установ із відновлення її особистісного й соціального статусу та забезпечення для неї оптимальної якості життя. За вихідне положення може бути прийняте припущення, що за особистісним потенціалом засуджені жінки істотно відрізняються між собою, а це означає, що дієвими будуть різні механізми й способи зазначеної реабілітації.

З допомогою кластерного аналізу обробки даних нами виділено три типологічні групи, що відрізняються за своїм потенціалом і тенденціями його використання.

Незрілі, неадаптовані особи (20%). Насамперед їх відрізняє низький інтелектуальний потенціал, їм притаманна дуже низька соціальна долученість, має місце мінімальний набір освоєних соціальних ролей, причому на тлі характерно мізерної спрямованості на родину та явно погане привласнення типово жіночих побутових ролей. За своїми тенденціями жінки цієї групи прагнули перекласти на інших розв'язання своїх проблем, або сподівалися на природний перебіг подій як у цілому, так і в сімейній та професійній сферах. При цьому свої успіхи вони більшою мірою пов'язували зі своїми зусиллями, а у власних невдачах схильні були звинувачувати інших. Процес їхньої реабілітації можна схарактеризувати як повторну соціалізацію, тобто як процес формування у них соціально важливих рис, що потребував зовнішніх регуляторів поведінки.

Адаптовані особи (37%). Цю жіночу групу відрізняв достатньо високий інтелектуальний потенціал. Із трьох вище виділених, саме цій притаманний відносно високий рівень задіяння до соціального довкілля, у тому числі й до виробничої та сімейної сфер. Її представниці мали деякі господарські навички, причому більше засвоєні, ніж у засуджених інших груп. Їхня особиста активність є збалансована, і загалом вони здатні брати відповідальність за вирішення своїх життєвих проблем на себе, готові визнати власні помилки у ситуаціях невдач. За потенціалом і тенденціями його використання ця група засуджених мала особистісну базу для повернення в соціум. Але такому поверненню почасти перешкождали пагубні пристрасті (наприклад, до алкоголю). І все ж стосовно саме цих жінок можна було говорити про відновлення їхнього колишнього статусу.

Активні, діяльні особи (41%). При досить високому інтелектуальному потенціалі цю групу характеризувала висока особистісна активність. Вони виявляли ініціативу, вміння брати відповідальність на себе у різних сферах виробничого й повсякденного життя. При цьому ця активність могла не відповідати їхнім можливостям вирішити чи здолати скрутну ситуацію. У них був більш вузький репертуар соціальних ролей порівняно із другою групою, але ширший, ніж у першої, у тому числі у професійній, сімейній і побутовій аспектах життєдіяння. Вони були досить орієнтовані як на родину, так і на роботу. Але для них характерним було прожектерство у поведінці, різні пагубні пристрасті, зокрема потяг до алкоголю.

Результати щойно описаних досліджень підтверджують виняткову роль соціальних умов у прояві тенденцій використання людиною свого потенціалу та в адекватності його оцінки. Так, серед тих, хто перебував у в'язні, немало таких, у кого відсутній потужний потенціал, а тому потрібні спеціальні зусилля для його формування та використання. Крім того, серед засуджених значну частину становлять ті, хто переоцінює свої можливості. Все це наводить на роздуми, що самореалізація людини має різні формовияви, що соціальні критерії успіху неповною мірою відображають різноманіття способів самоствердження особистості.

Традиційно, у рамках уявлень про ієрархічність суспільства, самореалізація пов'язується із соціальним успіхом, тобто із зайняттям особою престижної соціальної позиції чи завоюванням популярності. При цьому важливе значення надається швидкості кар'єрного зростання, соціального поступу загалом. Існує думка, що серед обдарованих людей тільки незначна частка реалізують свій потенціал. І це пов'язується із відсутністю соціальних умов, або ж із дефектом певних рис самої людини.

Ніяк не заперечуючи такої позиції, все ж виходили з того, що значною мірою гармонійне існування потенцій і тенденцій у реалізації високоздібними своїх талантів залежить їх розкриття і розвиток. Зокрема, в дослідженні М. Садової здійснена спроба з'ясувати складові потенціалу самореалізації. На відміну від наших попередніх розвідок, у її емпіричних процедурах взяли участь більше 100 студентів Первомайського інституту ОНУ імені І.І. Мечникова та Кіровоградського інституту регіонального управління та економіки [21]. Для вивчення структури потенціалу самореалізації особистості був використаний факторний аналіз результатів дослідження за наступними методиками: самоактуалізаційний тест (САТ), тест мотиваційних здібностей, тест гумористичних фраз (ТГФ), 16-факторний опитувальник Кеттелла (16PF), індикатор копинг-стратегій "Вихід із важких життєвих ситуацій" та ін. У результаті проведеної роботи виділено три головні фактори, що пояснюють 33% сумарної дисперсії, а саме "модальність активності" (12%), "спрямованість особистості" (10,6%), "соціальне задіяння" (10,3%).

На основі кластерного аналізу встановлена наявність принаймні чотирьох груп обстежуваних. Найбільші за чисельністю є групи студентів з **потенціалом пасивного саморозвитку** (31%) та із **соціальним потенціалом**

лом самореалізації (29%). Кількісно меншу становлять студенти з екзистенційним потенціалом самореалізації (22%) і значно меншу – з потенціалом активного саморозвитку (18%). Саме останні мають більш високі показники інтелекту та успішності навчання, але й вони не зорієнтовані на соціальні форми самореалізації.

Водночас емпіричні результати дали змогу зафіксувати існування двох підтипів потенціалу саморозвитку – *активного* та *пасивного*. В останньому людина постає як об'єкт для зовнішніх впливів, а у першому – як суб'єкт власного саморозвитку. З двох цих типів з пасивним типом самоактивності обстежуваних майже удвічі більше, ніж з активним. Ілюстрацією останніх є люди, які постійно навчаються, тобто мають кілька дипломів про вищу освіту за різними спеціальностями, користуються послугами організаторів численних курсів і тренінгів. У зв'язку з цим А.А. Реан зауважує, що “актуальна потреба в саморозвитку, прагненні до самовдосконалення й самореалізації являють собою величезну самодостатню цінність. Вони є показником особистісної зрілості й одночасно умовою її досягнення. Крім усього іншого, нагальність задоволення потреби у саморозвитку, самоактуалізації пов'язана із тим, що це джерело довголіття людини. Причому довголіття активного, і не тільки фізичного, але й соціального, особистісного” [19, с. 93].

Людина із *соціальним потенціалом* самореалізації звертається до себе, долаючи проблеми інших як свої та змінюючи навколишній світ. Ідеї К. Маркса щодо перебудови соціальних відносин сприяли популяризації соціальної активності громадян. Проте підтримка такого типу самореалізації породжує проблеми зростання різноманітних ризиків, пов'язаних з обмеженням інтересів людей, які можуть стати заручниками активності інших. Парадоксально, але серед обстежуваних із соціальним типом самоздійснення багато студентів з низькими результатами навчання. Цей факт й породжує існування думок, що таланту дуже важно пробитися з-поміж посередності. Між тим, на нашу думку, цей факт вказує на існування розбіжностей між вимогами суспільства і вимогами навчальних закладів, оскільки ВНЗ поки що значною мірою зорієнтовані на оцінювання теоретичних знань і значно менше – практичних умінь і навичок.

Окремого обговорення заслуговує *екзистенційний, буттєвий тип самореалізації*, притаманний головно звичайним, або так званим “простим”, людям. Він також відрізняється за

своїм рівнем. Отож лише окремі люди можуть у повсякденні самореалізувати свій потенціал, бути самодостатніми, наповнюючи своє життя єднанням з природою. Деякі із представників людства, потенціал яких належить до екзистенційного, здатні до “тваринного способу життя”, виявляючи низьку активність, не долучаючись до соціуму та не маючи будь-якої явної спрямованості. При цьому виокремлення останнього типу самореалізації дозволяє реабілітувати спосіб життя звичайних людей, які не є соціальними лідерами, не володіють яскравими здібностями, але самодостатньо й достойно проживають своє життя з різним рівнем активності, соціальною спрямованістю та долученням до повсякдення. Вони ростять дітей, насолоджуються життям так, як вони це розуміють. За нашими попередніми аналітичними розвідками, це люди з *традиційним типом життєвої позиції*. Звісно, що серед них багато тих, хто має голос та музикальний слух, але не є оперними співаками. Вочевидь соціум у цьому разі не надає змоги всім займатися за своєю обдарованістю. Відтак, навіть маючи екзистенціальний потенціал самореалізації, людина використовує свої здібності задля того, щоб насолоджуватися життям – співати для себе та доквілля, тоді як професійний спів потребує не тільки музикального слуху й голосу, а ще й вольової спрямованості на цей вид діяльності. У будь-якому разі високий рівень розвитку будь-яких здібностей – це перш за все надбання самої людини, і вона природно має право розпоряджатися ним за власним бажанням. На наше переконання, недооцінка повсякденної екзистенційної спрямованості має значні соціальні наслідки. Е. Гусерль був одним з тих, хто підняв вагомість буттєвого життя і повсякденного знання. Й таке сьогодення знаходить багато сподвижників, які обирають цей освітлений шлях усвідомлено.

Отже, особливістю пропонованого нами підходу є розуміння *потенціалу самореалізації як системи*, що спричинює вияв життєвої позиції особистості. При цьому виходимо з того, що самореалізація як процес та ціль має внутрішній і зовнішній формовияви. Скажімо, особистість утверджує себе на рівні індивіда, забезпечуючи своє існування як біологічної системи, тобто особа реалізує себе у самозабезпеченні, а відтак підтримує свій організм і свою біологічну організацію шляхом поліпшення власних тілесних можливостей. Людина також здатна самореалізуватися у розвитку свого духу, своєї духовності, критерієм чого

Рис. 2.
Система критеріїв індивідуальності як психологічного явища

може бути поліпшення особистих рис у реальному часопросторі.

У ХХІ столітті особистісна активність громадян стає джерелом розвитку суспільства, а потенціал кожної людини та його розкриття – надзавданням на рівні народів і націй. Ще С.Л. Франкл указав на те, "що не може бути знайдена одна й тільки одна цілком конкретна форма гуртожитку, що впливає зі справжньої природи людини, й тому одна лише "природна", а відтак і така, що протистоїть усім іншим, саме досі реально здійсненим формам життя як помилковим і "штучним" [24, с. 47]. Таким чином, одним із сучасних завдань психології є відображення різноманіття способів обстоювання своєї індивідуальності, визнання унікальності кожного із цих способів. Інакше кажучи, саме визнання різноманіття уявлень про життя й утворює підґрунтя сучасного суспільства. Однак пошуки себе та обстоювання своєї індивідуальності потребують не тільки орієнтації на зовнішні соціальні норми, а й на внутрішні ресурси та можливості. Це означає,

що соціальні ознаки успіху привабливі не для всіх. Не меншу цінність становить особистісне зростання, індивідуальний світ. Звідси цілком слушно говорити не тільки про різноманіття індивідуальностей за своїм потенціалом, але й про тенденції його конструктивного використання.

З гносеологічного погляду, індивідуальність як психологічний феномен більш продуктивно вивчати з позицій діатропної пізнавальної моделі, що зосереджує увагу на загальних властивостях розмаїтості, незалежно від природи елементів. Тоді індивідуальність – це не проста впорядкованість різних характеристик – індивідних, особистісних, суб'єкт-діяльнісних – та далеко не обов'язкова цілісна система. Нижче пропонуємо **модель індивідуальності**, не відштовхуючись від її структури [5; 20], а від основних критеріїв її існування як психологічного динамічного явища (рис. 2).

Для адекватного розуміння індивідуальності важливості набувають внутрішній зміст і зовнішня результативність, особистісний зміст і соціальне значення. За часовим параметром

для індивідуальності є характерним, з одного боку, генетичне зумовлення її формовивів, а з другого – принципова мінливість індивідуальності у реальному часопросторі. За критерієм множинності для індивідуальності властиві невизначеність, множинність і навіть непересічність її ознак. За критерієм цілісності індивідуальність передбачає неавтономність, унікальність та неповторність кожного із роду *homo sapiens*. За критерієм соціальних ефектів для індивідуальності закономірним є її зв'язок із конкретною ситуацією, зокрема соціально-історичною, а також принципова неадитивність усіх її самопроявів, що вказують на те, що вона – зовсім не проста сума окремих характеристик [25].

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи виголошене, підкреслимо таке: індивідуальність – це не тільки система рис-властивостей певного потенціалу та особливостей тенденцій їх того чи іншого використання. Це – “ярмарок”, “веселка” чи “водограй” як різноманіття викликів на запити життєвих ситуацій і, відповідно, спроба виявити себе у цих ситуаціях повно, достеменно, майстерно. Людина із самого початку прагне пізнати себе та свій потенціал, а потім шукає шляхи і засоби його використання.

Психологічна практика все більше потребує знань щодо різноманіття індивідуальностей, засобів використання людиною свого потенціалу та задіяння особистісної свободи до процесу розв'язання осмислених проблем [3; 23]. Сучасні світові пошуки шляхів реформування вищої освіти, так званій Болонський процес, рубрикують домагання-пошуки шляхів на предмет створення умов для повноцінного розвитку учасників навчання перш за все як індивідуальностей.

Уведення багатьма країнами світу “Єдиного зовнішнього тестування” відображає тенденцію оцінювати потенціал знань людини, тому що наявність таланту та здібностей практично не залежить прямо від рівня облаштування освітнього закладу сучасними технологіями і від використання потенціалу викладачів. Інтелектуальний розвиток студентів відбувається не тільки за допомогою прогресивних освітніх технологій, а й завдяки атмосфері поваги, любові, уприроднення. “Зовнішнє тестування” – це технологія, що спрямована на більш-менш реальну діагностику можливостей людини, тому що профанація будь-якого реального оцінювання збільшує ризики тих, для кого

оцінка не відображає реальність як у ситуації завищення, так і в ситуації заниження якості потенціалу, оскільки сприяє формуванню неадекватної самооцінки та деформації образу Я. Тоді особа йде від себе справжньої й обирає шляхи, практично не реалізуючи свій людський потенціал відповідним чином.

Визнання індивідуальності людини і тих знань, які дають змогу активно його використовувати – це актуальний виклик сучасній психологічній науці. Тому сьогодні більш продуктивно не лише сприяти вияву та підтримки обдарованих людей через окремі національні, регіональні та місцеві конкурси, а й визнання, з одного боку, різних за якістю типів самореалізації і потреби більш толерантного ставлення до них, з іншого – самореалізаційного потенціалу особистості, який можна формувати через утвердження таких рис, як спрямованість, активність та соціальне задіяння до буденності. При цьому неперехідної цінності набуває соціально зріла людина з будь-якими рисами та рівнем здібностей.

1. *Алексєнцева-Тимченко К.С.* Соціальні умови формування успішної кар'єри. Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук. – Запоріжжя, 2006. – 18 с.

2. *Ананьев Б.Г.* Психологическая структура человека как субъекта // Человек и общество / Под ред. Б.Г. Ананьева. – Вып. 2. – Л., 1970. – С. 5–23.

3. *Балл Г.А.* Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие // Психологический журнал. – 1997. – Том 18, №5. – С. 12–37.

4. *Белоус В.В., Боязитова И.В.* Детерминанты развития интегральной индивидуальности // Психологический журнал. – 2004. – Том 25, №6. – С. 40–52.

5. *Вяткин Б.А., Щукин М.Р.* Развитие учения об интеллектуальной индивидуальности: проблемы, итоги, перспективы // Психологический журнал. – 1997. – Том 18, №3. – С. 54–62.

6. *Галажинский Э.В.* Детерминация и направленность самореализации личности. – Томск: Изд-во ТГУ, 2002. – 182 с.

7. *Горностай П.П.* Готовность личности к саморазвитию как психологическая проблема // Проблемы саморазвития личности: методология и практика. – Сб. науч. трудов. Депонировано в ИНИОН АН СССР № 42525 от 27.07.1990 г. – С. 126–138.

8. *Донченко О., Овчаров А.* Ще один метод підвищення ефективності організації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4-5. – С. 146–159.

9. *Коростылева Л.А.* Проблема самореализации личности в системе наук о человеке // Психологические проблемы самореализации личности / Под ред. А.А. Крылова, Л.А. Коростылевой. – СПб., 1997.

10. *Золотова Н.П.* Карьера в жизни специалиста. Проблемы профессионального продвижения // Жизненный путь и профессиональная карьера специалиста. – Кишинев, 1997. – С. 48–75.

11. Марков В.Н. Личностно-профессиональный потенциал кадров управления: психолого-акмеологическая оценка и оптимизация // Автореф. ... доктора психологических наук: 19.00.13. – М., 2004. – 54 с.
12. Маноха І.П. Психологія потенціалу індивідуального буття людини: онтологічно орієнтований підхід // Автореф. ... доктора психол. наук: 19.00.01. – К., 2004. – 45.
13. Мясцев В.Н. Структура личности и отношение человека к действительности // Доклады на совещании по вопросам психологии личности. – М., 1956.
14. Петров К.В. Акмеологическая концепция творческого потенциала учащихся. Автореф. дис. ... доктора пед. наук: 19.0013. – М., 2008. – 63 с.
15. Подшивалкіна В.І. О жизненной позиции инженеров в условиях перехода к рыночной экономике / Интеллигенция в социальных процессах современного общества. – М.: Институт социологии РАН, 1992. – С.124–142.
16. Подшивалкіна В.І. Онто- та філогенетичні аспекти розвитку професійно важливих якостей фахівців // Міжнародна науково-практична конференція “Гене́за буття особистості”, присвячена ювілею науковій та педагогічній діяльності академіка С.Д. Максименко, 18-19 грудня 2006 // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. – Випуск 32. – К., 2007. – С. 479–487.
17. Подшивалкіна В.І., Золотова Н.П., Сви́нарєнко Р.Н. Мониторинг профподбора персонала: к проблеме межпоколенных различий // Аваньевские чтения – 2006. – С-ПГУ, 2006. – С. 234–245.
18. Подшивалкіна В.І., Мосійчук Т.Є. Соціотехнічні аспекти соціальної реабілітації засуджених жінок // Харьковские чтения – 97. – 2007. – Ч. 2. – С. 213–219.
19. Реан А.А. Психологические проблемы акмеологии. Акмеология личности // Психологический журнал. – 2000. – Том 21, №3. – С. 89–95.
20. Русалов В.М., Манолова О.Н. Взаимосвязь характера и темперамента в структуре индивидуальности // Психологический журнал. – 2005. – Том 26, №3. – С.65–73.
21. Садова М.А. Потенціал самореалізації особистості як предмет психологічного дослідження: методологічні аспекти // Наукові праці МАУП. – 2008. – Т.15. – Ч. 2. – С. 231–238.
22. Суходольский Г.В. Основы психологической теории деятельности. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 167 с.
23. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності. – Київ: Либідь, 2003. – 375 с.
24. Франкл С.Л. О задачах обобщающей социальной науки // Социологические исследования. – 1990. – № 9. – С. 30–49.
25. Хайтун С.Д. Неаддитивность психологических переменных // Психологический журнал. – 2000. – Том 21, №3. – С. 74–81.
26. Handbook of Personnel Selection / edited by A.Evers, N. Anderson, O.Voskuijl. – Blackwell, 2005. – 556 p.

27. Podshyvalkina V. Methodological problems of human potential phylogenesis research// International Journal of Psychology. – 2008. – Vol. 43. – Issue 3/4. – P. 437.
28. Podshyvalkina V., Zolotova N. 30-ty years of psychological practice in the power industry of the Republic of Moldova: facts, difficulties, goals// International Journal of psychology. – 2008. – Vol. 43. – Issue 3/4. – P. 414.

АНОТАЦІЯ

Подшивалкіна Валентина Іванівна.
Соціальні умови та психологічні виміри тенденцій використання потенціалу особистості.

Стаття присвячена проблемам використання потенціалу особистості як умови становлення своєї індивідуальності. Розглянуті особливості сучасної соціальної реальності, у якій людина відстоює свою індивідуальність. Обґрунтовується модель співвідношення соціальних умов і психологічних вимірів потенціалу особистості та тенденцій його використання. Подана система критеріїв індивідуальності як психологічного явища.

АННОТАЦИЯ

Подшивалкіна Валентина Ивановна.
Социальные условия и психологические измерения тенденций использования потенциала личности.

Статья посвящена проблемам использования потенциала личности как условия становления своей индивидуальности. Рассмотрены особенности и условия современной социальной реальности, в которых человек отстаивает свою индивидуальность. Обосновывается модель соотношения социальных условий и психологических измерений потенциала личности и тенденций его использования. Представлена система критериев индивидуальности как психологического явления.

SUMMARIES

Podshyvalkina Valentyna.
Social Conditions and Psychological Dimensions of Trends of Use of Personality Potential.

This article is devoted to using of personality's potential as a condition of individuality's formation. Features of modern social reality, in which human defends own individuality, are considered. The model of relationships between social conditions and psychological evaluations of tendencies personality's potential using is grounded. The system of individuality's criterions as psychological phenomenon is represented.

Надійшла до редакції 02.09.2009.

Вітання професора Валентини Подшивалкіної з ювілеєм журналу див. на с. 241.